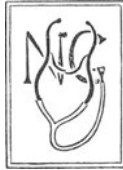

huisarts en wetenschap

MAANDBLAD

VAN HET NEDERLANDS HUISARTSEN GENOOTSCHAP

Externe gezinsrelaties

DOOR DR. C. D. SAAL, SOCIOLOOG TE GRONINGEN

Sommige sociologische onderzoeken (maken) een bedrieglijk eenvoudige en vanzelfsprekende indruk. Men leest ze door, knikt instemmend bij het vertrouwde beeld dat zich ontrolt, en merkt op dat men dit alles al eens eerder heeft gehoord; hebben deze mensen niets beters te doen dan hun tijd te vermorsen aan waarheden als koeien?

Er is één reiziger wiens pad de socioloog op zijn onderzoekstochten meer zal kruisen dan dat van anderen. Dat is de historicus. Zo spoedig de socioloog zich met het verleden gaat bezighouden wordt het heel moeilijk om zijn werk te onderscheiden van dat van de historicus. De sociologische ontdekkingsreis (wordt echter) aanzienlijk minder vruchtbaar indien deze niet geregeld wordt onderbroken voor gesprekken met speciaal deze andere ontdekkingsreiziger. (P. L. Berger).

Inleiding. Boven dit artikel zijn twee motto's geplaatst. Beide zijn afkomstig uit „*Invitation to Sociology*”, geschreven door de Amerikaanse socioloog Berger. Deze publikatie heeft in de Nederlandse vertaling de treffende titel „*Sociologisch Denken*” gekregen. Ook al bevat het boek van Berger een duidelijke uitnodiging tot de sociologie, het is toch daarnaast vooral een inleiding tot de sociologische denkwijze. Wat Berger ons op bijna iedere bladzijde van zijn boek duidelijk maakt, is het feit dat de socioloog een geheel eigen kijk heeft op de samenleving en haar verschijnselen. Zijn interpretatie daarvan kan soms een bedrieglijk eenvoudige en vanzelfsprekende indruk maken. Waarom deze onjuiste indruk kan ontstaan, ligt voor de hand, want tenslotte zijn wij allen medespelers in het dramatische gebeuren dat wij het maatschappelijke leven plegen te noemen. Het is dan ook niet te verwonderen dat de beelden die zich voor ons geestesoog ontrollen, in menig opzicht vertrouwd

en bekend zijn. Toch zijn deze vertrouwdheid en bekendheid slechts schijnbaar en daarom misleidend, want er blijft tenslotte een essentieel verschil bestaan tussen de beperkte en begrensde ervaring van het individu of van een aantal individuen die tot eenzelfde groep of klasse behoren en de volgens wetenschappelijke methoden langs inductieve en/of deductieve weg verkregen inzichten.

Bovenstaande overwegingen meenden wij bij de aanvang van dit artikel duidelijk te moeten stellen. Wellicht meer nog dan bij andere onderwerpen in de sociologie, welke verder afstaan van het alledaagse leven, is juist bij het onderhavige onderwerp de kans aanwezig dat naar het oordeel van vele lezers waarheden als koeien worden verkondigd. Herkenning van de eigen levenssituatie ligt voor de hand, want verreweg de meeste mensen hebben in gezinsverband geleefd of doen dit nog. Allicht dat zij wel eens hebben nagedacht over de relaties van het eigen gezin tot de buitenwereld, over de sociale contacten welke zij onderhouden met personen en groepen en over andere zaken die op enigerlei wijze hun weerslag hebben op het gezin. Ook al ervaren man en vrouw, ouders en kinderen het gezin als een specifiek eigen domein, men ontkomt er toch niet aan te erkennen, dat het gezin ten nauwste is verweven met en onder invloed staat van allerlei andere sociale verbanden in de samenleving. Wat dit betekent voor de gezinsstructuur, dus voor de onderlinge relaties in het gezin, zal in dit artikel nader worden onderzocht. Daarbij dient op de volgende drie vragen een antwoord te worden gegeven.

Hoe waren de externe gezinsrelaties in het nabije

verleden en welke ontwikkeling valt daarin te ontdekken? Het historische perspectief is nu eenmaal onontbeerlijk, wil onze sociologische ontdekkingsreis niet aanzienlijk minder vruchtbaar worden.

Hoe zijn — uiteraard sterk generaliserend — de externe gezinsrelaties in onze westerse, met name in de Nederlandse maatschappij, en welke implicaties hebben zij voor de huidige gezinsstructuur?

Hoe zullen de externe gezinsrelaties in de naaste toekomst zijn? Dat in het antwoord op deze vraag een speculatief element schuilt, valt natuurlijk niet te ontkennen. Anderzijds evenwel, is het — dunkt ons — gerechtvaardigd, op basis van onze kennis aangaande het moderne gezin, een prognose te geven over de te verwachten toekomstige ontwikkeling.

* * *

Fundamentele begrippen. Als theoretisch referentiekader voor de behandeling van de externe gezinsrelaties zouden wij de door *König* ontwikkelde begrippen „Desintegration und Desorganisation der Familie” tot uitgangspunt willen kiezen.

Het begrip desintegratie kan gemakkelijk aanleiding geven tot misverstand. Men zou hierbij in eerste instantie kunnen denken aan het uiteenvallen van het gezin in afzonderlijke delen of in individuen. Dit is echter allerminst de bedoeling van *König*, wanneer hij het begrip „Desintegration der Familie” gebruikt. Hij bedoelt hiermee dat het gezin zich onder invloed van de maatschappelijke evolutie in de laatste eeuw meer en meer heeft losgemaakt uit de grotere sociale verbanden van familie, buurt en dorp, respectievelijk stadswijk, dat zich met betrekking tot het gezin „eine Ausgliederung aus den gesamtgesellschaftlichen Zusammenhängen” heeft voltrokken. Anders geformuleerd: het gezin heeft een proces doorgemaakt van verzelfstandiging, van individualisering. Deze desintegratie van het gezin heeft volgens *König* twee consequenties gehad: in de eerste plaats „eine fortlaufende Einengung der Familie von weiteren (verwantschaftlichen) Kreisen auf immer engere”, totdat uiteindelijk slechts het gezin, zoals wij dit thans kennen, bestaande uit man en vrouw, ouders en kinderen, is overgebleven; en in de tweede plaats „die funktionelle Reduktion auf rein familiäre Leistungen”, een zodanig proces van functie-reductie en functieverandering, dat over het algemeen nog slechts de essentiële of kernfuncties van het gezin zijn behouden.

De desintegratie van het gezin moet volgens *König* niet als een op zichzelf staand verschijnsel worden beschouwd, maar moet in verband worden gebracht met en als onderdeel worden gezien van de algemene desintegratie der afzonderlijke cultuurgebieden. Een rijkere ontplooiing van de cultuur, zowel in materieel als in geestelijk opzicht, is slechts mogelijk door opsplitsing van het leven in aparte sectoren. De sterk gedifferentieerde specialisering, waardoor uiteindelijk een ieder van de ander afhankelijk is, vormt een belangrijk sociali-

seringsprincipe, namelijk dat van de onderlinge samenwerking in verscheidenheid. Wanneer wij deze gedachtengang van *König* toepassen op de familiale en functionele reductie van het gezin, zoals die hierboven werd uiteengezet, dan kan worden opgemerkt, dat met de onder invloed van deze reductie optredende specialisering, het gezin de mogelijkheid heeft gekregen als werkelijk intieme groep te functioneren. Deze groep is van eminent belang voor de sociaal-culturele opbouw van de persoonlijkheid.

Terwijl het begrip desintegratie betrekking had op de relatie van het gezin tot de maatschappij, heeft het begrip desorganisatie betrekking op de interne structuur van het gezin. Twee vormen van gezinsdesorganisatie worden door *König* onderscheiden: „die Binnendesorganisation der Familie”, dat wil zeggen de desorganisatie voor interne factoren, zoals verlating, echtscheiding, overlijden; en „die gesamtgesellschaftlich bedingte Familien-desorganisation”, dus de desorganisatie door factoren die van buitenaf, met name vanuit de maatschappij op het gezin inwerken. Het is deze laatste vorm van desorganisatie, welke in dit artikel alle aandacht zal krijgen.

* * *

De positie van het gezin voorheen. In de vorige paragraaf hebben wij reeds geconstateerd, dat het gezin een proces van verzelfstandiging, van individualisering heeft doorgemaakt. Het is niet onmogelijk dat de wortels van dit proces ver in de geschiedenis terug liggen. Wellicht zou historisch onderzoek kunnen uitwijzen, dat reeds ten tijde van renaissance en humanisme deze verzelfstandiging van het gezin in de hogere sociale lagen van de maatschappij een aanvang heeft genomen. Niettemin bestaan er goede redenen om te stellen, dat het proces van gezinsindividualisering pas werkelijk is begonnen onder invloed van het industrialisme als nieuw beschavingstype, dus in de laatste 75 tot 100 jaar. Daarbij komt dan nog, dat dit proces zich niet overal gelijktijdig heeft voltrokken; de symptomen ervan zijn aanvankelijk slechts in de (groot-)stedelijke samenleving te bespeuren, en eerst in een veel later stadium op het platteland, terwijl bovendien de sterk verhoogde geografische en sociale mobiliteit in de laatste kwarteeuw tot een belangrijke versnelling van dit proces hebben geleid. In ieder geval kan het voor ons doel interessant zijn om na te gaan, op welke wijze het gezin zich in het verleden verhiel tot andere sociale verbanden.

De vroegere positie van het gezin in de samenleving zou men kunnen voorstellen aan de hand van enkele concentrische cirkels. De binnenste cirkel wordt daarbij gevormd door het gezin, met daaromheen, direct aansluitend, het familieverband. Gezin en familie vloeiden in het verleden vaak in elkaar over. Inwonende ouders of een van beide ouders, inwonende ongehuwde broers en/of

zusters waren tot voor kort, zeker op het platteland, maar ook nog wel in de stad, geen ongewoon verschijnsel. Juist in de laatste decennia heeft zich heel sterk het fenomeen der gezinsverdunding voorgedaan, zodat momenteel 95 procent van de gezinnen in Nederland een zelfstandige huishouding vormt.

Het vroegere gezin en het momentane gezin zijn derhalve niet geheel vergelijkbaar. Dit vroegere gezin vormde als regel een wat grotere groep dan het tegenwoordige. Bovendien werd het gezin hecht omsloten door het familieverband. Gehuwde broers en zusters onderhielden doorgaans nauwe contacten met elkaar. Ooms en tantes, neven en nichten waren niet, zoals thans dikwijls het geval is, nogal vage figuren op de achtergrond, maar zij hadden voor de jongere generatie een reële betekenis. Het familiebewustzijn was meestal sterk ontwikkeld. Elkaars handel en wandel werden nauwkeurig gadeslagen en bekritiseerd. Een bekend spreekwoord als „Het bloed kruipt waar het niet gaan kan” wijst op de normatieve betekenis welke men aan bloedverwantschap toekende, zelfs tot in de derde en vierde graad. Vanuit het standpunt van het gezin en zijn leden, hadden deze bloedverwantschappelijke relaties, met alles wat zich daaromheen afspeelde, een schragende functie, te vergelijken met de spanten en binten van een dakconstructie. Anderzijds evenwel mag de inperking van de persoonlijke vrijheid, die van dit enge relatiepatroon het gevolg kon zijn niet over het hoofd worden gezien.

Behalve de familie als eerste „schil” rondom het gezin, was er als tweede „schil” de buurt en als derde de kerkelijke gemeente, overlopend in of identiek aan de (dorps-)samenleving. Deze vormden tezamen een hecht samenstel van coördinaten, waarbinnen het gezin zijn vaste plaats had gevonden. De verhoudingsnormen zoals die binnen de primaire groep van het gezin bestonden, vloeiden geleidelijk aan uit in de verhoudingsnormen van familie, buurt en kerk, soms ook van een nog groter geheel; zij werden alle hierdoor gekenmerkt, dat men zich met elkaar verbonden wist door gevoelens van persoonlijke loyaliteit. Binnen dergelijke primaire groepen bestaan heel sterke en tegelijk heel subtiele controlemechanismen, die zich voortdurend richten op degene, die in werkelijkheid of mogelijkserwijs van de groepsnormen afwijkt (*Berger*).

Gezin, familie, buurt, kerk en andere sociale verbanden waren in het verleden gewoonlijk zodanig met elkaar verweven, dat er met goed recht volgens *Oldendorff* van een psycho-sociale systeemcongruentie kan worden gesproken. Hierdoor bevoogde de mens zich in een voor hem zeer overzichtelijke „wereld”, want een ieder kreeg in hoofdzaak te maken met verhoudingen en situaties welke hij van jongsaf had leren kennen en ieder kon gewoonlijk „terecht” met het betrekking- en rolgedragpatroon, waarmee hij als kind was opgegroeid.

De indertijd geïntroduceerde begrippen open gezin tegenover gesloten gezin (*Saal 1958a*) hebben betrekking op uiteenlopende posities en relaties van het gezin in en tot de samenleving. Openheid, respectievelijk geslotenheid van het gezin moeten worden gezien als een functie van bepaalde samenlevingsverhoudingen. Het vroegere, agrarisch-ambachtelijke gezin was een open gezin, hecht geïntegreerd in familie, buurt en kerk; het moderne stedelijke „middle-class”-gezin is een gesloten gezin, dat souverain staat ten opzichte van familie buurt en kerk. De hier aangeduide verschillen moeten echter als ideaal-typische abstracties worden beschouwd. Want in feite komen ook heden ten dage nog allerlei overgangen voor tussen openheid en geslotenheid van gezinsleven. Factoren, die hierop een beslissende invloed kunnen uitoefenen, zijn met name homogeniteit dan wel heterogeniteit naar leeftijd en beroep, eventueel ook naar levensbeschouwing en/of godsdienst. Met andere woorden analogie in situatie zal gewoonlijk leiden tot een grotere gezinsopenheid; het omgekeerde tot een grotere geslotenheid. Tussen jonge gezinnen, waarvan de echtgenoten een ongeveer gelijke maatschappelijke positie hebben, terwijl er voorts tussen deze gezinnen ook cultureel en geestelijk vele punten van overeenkomst zijn, kan zelfs in de moderne stadsbuurt een bijna oud-dorpse gemeenzaamheid ontstaan.

* * *

De positie van het gezin thans. Aan het einde van de vorige paragraaf werd reeds terloops verwezen naar de plaats van het gezin in onze moderne, geïndustrialiseerde en verstedelijkte maatschappij. Daarbij deed zich de moeilijkheid voor, dat generalisaties uiterst riskant bleken te zijn. Wellicht meer dan ooit tevoren is er sprake van verscheidenheid: in leven en in werken, in de relaties tot burens, vrienden en kennissen, in de opbouw van sociale contacten in het algemeen. Ook al dwingt de hierboven gereleveerde verscheidenheid ons tot voorzichtigheid in het doen van definitieve uitspraken, desondanks zal de gezinssocioloog behoefte hebben aan het onderkennen van bepaalde algemene ontwikkelingen.

De stelling van *König* omtrent de desintegratie van het gezin kan worden getoetst aan een studie van *Kooy* (1961) over de gezinsindividualisering in verschillende Nederlandse gemeenten. Hiervoor heeft hij gebruik gemaakt van de uitkomsten van de in 1956 door het Centraal Bureau voor de Statistiek verrichte woningtelling. De door *Kooy* (1961) voor deze studie opgestelde hypothesen, die voorzover het materiaal zulks toeliet, werden bevestigd, luidden: de gezinsindividualisering, zich uitdrukkend onder meer in het percentage gezins-huishoudingen, is het verst gevorderd in die streken van ons land, welke het eerst een intensiever contact hadden met de „grote wereld” (in het algemeen de alluviale streken dus); binnen iedere

streek of provincie gaat deze gezinsindividualisering verder, naarmate een gemeente een meer stedelijk karakter heeft gekregen. Het in deze publicatie opgenomen cartogram laat zien dat de inwoningsfrequentie relatief hoog is op het oostelijk diluvium, met name op het Drentse en Overijsselse zand, in het gebied van de Achterhoek en in een brede streek van de oostelijke Veluwe, en voorts in vrijwel de gehele provincie Limburg. De inwoningsfrequentie is absoluut en relatief gering in het gehele noorden, dat wil zeggen in de provincies Groningen en Friesland, met een zuidoostelijke en een zuidwestelijke uitloper (de Drentse veenkoloniën en Noordwest-Drente), voorts eveneens in Noordwest-Overijssel met aansluitend de Noord-Oostpolder. Wat overig Nederland betreft, hebben een goed deel van het westen en het zuidwesten (Goeree-Overflakkee, Schouwen-Duiveland, Walcheren en Zuid-Beveland), alsmede een groot stuk van Brabant en de Veluwe een lage inwoningsfrequentie. Een uitzondering vormt het gebied om en tussen de grote rivieren.

Naar mijn mening moet de gezinsindividualisering als een typisch modern verschijnsel worden gezien. De huidige maatschappelijke verhoudingen met hun sterke sociale dynamiek en de daarmee gepaard gaande divergentie van belangen en interessen, onder meer in verband met ontwikkeling en beroepsuitoefening, bieden steeds minder mogelijkheid tot het samengaan van oudere en jongere generatie binnen gezinsverband of tot het inwonen van ongehuwde broers en/of zusters. Alleen als kleine autonome eenheid kan het huidige gezin in een sterk gedifferentieerde maatschappij ten volle functioneren. In brede kringen van de Nederlandse bevolking, met name onder hen die wij met een wat vage term als de burgerlijke groepen aanduiden, leeft de overtuiging dat kinderen, zeker als zij gaan trouwen, maar ook wanneer zij ongehuwd een bepaalde leeftijd hebben bereikt, op zichzelf dienen te gaan wonen en hun leven volgens eigen ontwerp moeten kunnen inrichten. Deze zelfstandigheid wordt uiteraard sterk in de hand gewerkt door de verhoogde sociale mobiliteit, in de eerste plaats horizontaal, doordat men elders in eigen land, soms ook wel in het buitenland, een aantrekkelijke werkkring heeft kunnen krijgen, en in de tweede plaats verticaal doordat kinderen als gevolg van de beroepsopleiding welke zij hebben ontvangen, een andere sociale positie dan hun ouders hebben gekregen, of indien zij niet op de maatschappelijke ladder zijn gestegen, toch in een ander sociaal milieu, met eigen collega's, vrienden en kennissen, zijn komen te verkeren.

In verband met ons onderwerp is het interessant een door *Ponsioen* gemaakte typologische indeling te bespreken. In dit artikel stelt de schrijver tegenover elkaar het gesloten negentiende eeuwse gezinstype — voornamelijk aanwezig in de geëde burgerlijke kringen van de maatschappij, alwaar men zich geheel concentreerde op de eigen ge-

zelligheid en het in die tijd reeds opkomende verenigingsleven als een bedreiging beschouwde — en het moderne open gezin in de open maatschappij. Het open gezin stelt zich niet meer, zoals het gesloten gezin, vijandig op tegenover maatschappelijke instituten als jeugd- en schoolvereniging, sportclub en andere recreatieve verbanden, maar het is in staat de invloeden en eisen die vanuit de maatschappij op dit gezin inwerken, volledig te integreren en daardoor tevens volop gezin te blijven. Ervaringen welke de gezinsleden individueel binnen deze sociale instituten hebben opgedaan, worden in gezinsverband uitgewisseld en besproken.

Kunnen wij inhoudelijk met de gezinstypologie van *Ponsioen* instemmen, wij menen echter ernstig bezwaar te moeten maken tegen zijn opvatting als zou het moderne gezin een open gezin zijn. Want ook al nemen de gezinsleden individueel volop deel aan de veelzijdigheid van het huidige maatschappelijke gebeuren, dan wil dit nog geenszins zeggen dat het gezin als zodanig, dus als intiem groepsverband, open is. De sterke hang naar „privacy”, naar eigenheid, naar afzondering en afscherming (*van Braam*) — een van de centrale problemen in de moderne woningbouw — bewijst, dunkt ons, het tegendeel. Daarom geven wij er de voorkeur aan, zoals wij dit reeds vroeger hebben gedaan (*Saal* 1958b) om tegenover elkaar te stellen het gesloten, introverte gezinstype, dat dus in sterke mate naar binnen was en, voorzover het thans nog voorkomt, is gericht en het gesloten, extraverte gezinstype, weliswaar als gezin individualistisch, maar tegelijk door zijn leden afgestemd op de buitenwereld. Bekend is ook de uitspraak van *Kruyt*, dat het huidige gezin najverig is op zijn rechten en dat het de buitenwereld slechts sporadisch toelaat zich met zijn persoonlijke aangelegenheden te bemoeien. Wie ruzie wil krijgen met zijn burens, moet zich gaan bemoeien met de opvoeding van hun kinderen.

Waarschijnlijk is de behoefte aan „privacy” nog niet in alle sociale lagen gelijkelijk ontwikkeld. Het bestaan van verschillen op dit punt kwam onder meer naar voren bij het onderzoek naar de februariramp in 1953 (*Ellemers*). Het optreden van spanningen tussen evacuë-gezin en gast-gezin bleek een functie te zijn van de combinatie van twee factoren. De aanwezigheid van kinderen, het hebben van werk of het ontbreken van vroegere evacuatie-ervaring leidden op zichzelf niet tot meer spanningen. Zij waren alleen werkzaam waar evacuë en gastheer beiden tot de hogere beroeps-categorieën behoorden. Als mogelijke verklaring hiervoor noemt *Ellemers*, dat mensen die tot de hogere beroeps-categorieën behoren, in het algemeen meer prijs zullen stellen op de mogelijkheid tot afzondering en dat zij meer gehecht zullen zijn aan een zekere mate van onafhankelijkheid. Anderzijds zullen gezinnen, die tot de lagere beroeps-categorieën behoren, wellicht een minder „introvert” ge-

zinsleven leiden en gewend zijn aan een slechtere behuizing, zodat er uit dien hoofde minder redenen tot spanningen waren.

De desintegratie van het gezin vindt naar onze mening het duidelijkst haar neerslag in de gewijzigde burenelaties en daarmee tevens in het anders, dit wil zeggen minder direct functioneren van de controlemechanismen. Juist in dit opzicht bestaan er nog altijd belangrijke verschillen tussen enerzijds de stedelijke en anderzijds de plattelandsamenleving, al mogen deze verschillen stellig niet worden overtrokken, terwijl bovendien stad en land elk afzonderlijk geenszins een eenheid vormen. Het nog overwegend agrarische dorp, het verstedelijkende forenzendorp, het kleine, wat slaperige provinciestadje, de snel uitgroeiende middelgrote stad en de werkelijk grote stad geven op het stuk van burenelaties, zowel tussen genoemde typen onderling alsook tussen de respectieve stadswijken, aanzienlijke variaties te zien. Het is niet onmogelijk en zelfs waarschijnlijk, dat de sociale verhoudingen en controlemechanismen in het verstedelijkende forenzendorp en in de moderne grote-stadswijk vele punten van overeenkomst vertonen.

Twee ontwikkelingen die functioneel ten nauwste met elkaar samenhangen, vragen in dit verband onze aandacht. Met de verhoogde sociale mobiliteit van de mens, of anders geformuleerd: met de schaalvergroting, (Van Doorn 1961) anders gezegd, het wijdmaziger worden van het relatiepatroon in de samenleving, resultante van gestegen welvaart en verkeersontwikkeling, vermindert in het algemeen de territoriale gebondenheid van de mens ten gunste van de categoriale gebondenheid. Doordat de moderne mens zich veel gemakkelijker dan vroeger kan verplaatsen, is hij wat zijn sociale contacten en activiteiten betreft, veel minder dan voorheen het geval was, op de eigen naaste omgeving aangewezen. Dientengevolge zal hij zich in geringere mate gebonden voelen aan de territoriale groepering van eigen buurt en wijk, respectievelijk eigen dorp, en zal hij zich in toenemende mate oriënteren op die groepen en instellingen, waarbinnen zijn sociale behoeften en interesses het best kunnen worden bevredigd. Met andere woorden: door de vergrote actieradius is de mogelijkheid tot selectiviteit in de contactlegging belangrijk verhoogd. De plattelander met belangstelling voor toneel en muziek is niet langer aangewezen op hetgeen dienaangaande in eigen dorp of naaste omgeving wordt gepresteerd. Exposities van moderne kunst, zoals die in Galerie Waalkens in Finsterwolde, vroeger een moeilijk te bereiken uithoek, worden thans door geïnteresseerden van heinde en verre bezocht.

De verminderde territoriale gebondenheid, het niet meer voor sociale contacten aangewezen zijn op de burenelaties, kan tevens leiden tot andersoortige burenelaties. Uit verschillende onderzoekingen is namelijk gebleken dat, vooral in nieuwgebouwde

stadswijken waarvan de bevolking zowel naar herkomst, godsdienst, beroep en status heterogeen is samengesteld, de burenelaties, zelfs die tussen naaste burenelaties, veeleer latent dan manifest zijn (Mann). Men kent elkaar nog wel van gezicht, men maakt wel eens een praatje met elkaar op straat of op de galerij en de onderlinge verhouding heeft een zodanige positieve kleur, dat er in bepaalde gevallen van hulpverlening, van kleine hand- en spandiensten sprake is, doch al deze zaken behoeven nog geenszins een frequent onderling verkeer tussen de gezinnen te impliceren.

Het door Mann gemaakte onderscheid tussen manifeste en latente burenelaties lijkt ons van essentiële betekenis voor een goed begrip van het stedelijke cultuurpatroon. Dit onderscheid vestigt namelijk de aandacht op een onzichtbare vorm van goede buurschap, die door de plattelander wellicht als „kil” wordt ervaren, maar die misschien als uitdrukking kan worden beschouwd van een specifiek stedelijke leefwijze. Deze goede buurschap zou zelfs een ideaalwaarde kunnen vertegenwoordigen, „in zoverre zij een synthese is van het uitdrukkelijke „privacy”-verlangen van het moderne gezin en de onderlinge hulp- en bijstandsbereidheid” (Van Doorn 1958), voor zover die niet te ingrijpend en van betrekkelijk korte duur is. Men zou hierin een symptoom kunnen zien van wat Mannheim heeft genoemd de „new objectivity”, het ontstaan van een nieuwe objectiviteit in de tussenmenselijke verhoudingen en de daaruit resulterende relatiepatronen.

* * *

De desorganisatie van het gezin. In het voorafgaande werden in navolging van König twee vormen van gezinsdesorganisatie genoemd: „die Binnendesorganisation der Familie”, de desorganisatie door interne factoren, en „die gesamtgesellschaftlich bedingte Familiendesorganisation”, de desorganisatie door factoren van buitenaf, dus vanuit de maatschappij.

De interne desorganisatie van het gezin houdt in „die ausschliesslich durch bestimmte Vorgänge innerhalb der Familiengruppe bedingte Desorganisation ihrer Gruppenstruktur” (König), waarbij het gaat om „Ausfallerscheinungen im personalen Inventar der Familie” (König in: Bernsdorf en Bülow) zoals door overlijden, verlatting („the poor man's divorce” - Mowrer) en echtscheiding, alsook door ongehuwd moederschap, ofschoon in het laatste geval van een volledig gezin nimmer sprake is geweest. Deze verschillende vormen van interne desorganisatie zijn door Stampfli uitvoerig beschreven in hun consequenties voor het gezinsleven.

Doordat het moderne gezin een bij uitstek kleine groep vormt, gewoonlijk slechts bestaande uit ouders en kinderen, heeft iedere verandering in de samenstelling van dit groepsverband belangrijke implicaties voor de gezinsstructuur. In dit opzicht had de patriarchale grootfamilie en trouwens ook de patriarchale kleinfamilie (het zogenaamde drie-

generatiegezin) een veel grotere resistentie qua interne structuur dan het huidige twee-generatiegezin. De desintegratie van het moderne gezin uit de grotere levensverbanden (familie, buurt, kerk) en de daarmee gepaard gaande contractie van dit gezin op de biologisch-sociale eenheid van ouders en kinderen, betekent in feite een uitstraling van de desintegratie op de desorganisatie, dat wil zeggen op de verbreking der gezinsstructuur door interne factoren.

De interne desorganisatie als gevolg van overliden, verlating en echtscheiding kan indirect haar invloed doen gelden op de externe gezinsrelaties. Gesteld dat in een bepaald gezin, waar tot nu toe sprake was van een over-accentuering der verhoudingen naar sekseverschil, zodat met recht van een „heren-sociëteit” en een „dames-theekrans” kon worden gesproken (*Eysink*), de vrouw en moeder komt weg te vallen, dan zal de binnen het gezin optredende herstructurering tevens haar invloed doen gelden op de relaties van dit gezin met de buitenwereld. Door een sterkere oriëntatie op de vader als de thans centrale figuur zullen vermoedelijk met name de dochters, die voordien eenzijdig op de moeder waren ingesteld, andere sociale contacten in de maatschappij krijgen.

Belangrijker nog dan de interne desorganisatie is voor de plaatsbepaling en taakvervulling van het moderne gezin de maatschappelijk-bepaalde desorganisatie. Volgens *König* zijn hiervoor vier oorzaken aan te wijzen welke wij, enigszins vrij vertaald en van eigen commentaar voorzien, weergeven. Tot deze gezinsdesorganisatie hebben geleid: de ontwikkeling van het economische leven en daarmee samenhangend van het beroepsleven; de wederzijdse doordringing van staat en maatschappij, waardoor verschillende functies die vroeger door het gezin werden uitgeoefend, inmiddels geheel of gedeeltelijk door de staat zijn overgenomen; de voortdurende milieuwisseling door de scheiding tussen wonen en werken, alsmede „eine allgemeine „Verflüssigung” der Gesellschaft”, zich manifesterend in horizontale (fysieke en psychische) en verticale, sociale mobiliteit; en tenslotte de openbare mening welke ondanks vele tegengestelde uitspraken, toch dikwijls de facto aan het gezin een secundaire betekenis toekent (*König* in: *Bernsdorf* en *Bülow*).

Het moderne gezin als typisch primaire groep, volgens *Barnes* „fundamental in forming the social nature and ideals of the individual” en gebaseerd op de verhoudingsnormen van liefde, zelfopoffering en gemeenschapszin, heeft een wel zeer speciale positie in de samenleving gekregen. Door de dominerende ontwikkeling der secundaire groepen en sociale instituten, met hun in het burgerfatsoen genormeerde beginselen van competitie en concurrentie, bevindt het momentane gezin zich temidden van een „familienfremden, wenn nicht gar familienfeindlich strukturierten sozialen Umwelt” (*Schelsky*). Naar *König* terecht heeft opgemerkt, wordt de

huidige mens gedwongen „den grösseren Teil des Tages in einer Welt zu verbringen, deren Strukturgesetz den Aufbauformen der Familie zutiefst widerspricht. So entsteht jene „doppelte Moral”, wie die amerikanische Familiensoziologie sagt, dasz die familienmässigen Verhaltensmaximen den Verhaltensmaximen in der wirtschaftlichen Dimension diametral entgegengesetzt sind”. Het kan dan ook niet anders of het gezinsleven verkeert momenteel onder sterke druk van factoren die in de grond van de zaak aan het wezen van het gezin vreemd zijn.

Afgezien van de vraag of men de toekomst van het gezin optimistisch dan wel pessimistisch beoordeelt, dient men een open oog te hebben voor de centrifugale krachten die op het hedendaagse gezinsleven inwerken. Als uiterst belangrijk verschijnsel in het kader der maatschappelijk-bepaalde gezinsdesorganisatie, dient in navolging van *Groenman* de differentiatie van sociale velden te worden genoemd. De tegenwoordige mens, in het bijzonder de stadsmens, leeft in een aantal sociale milieus, die, ofschoon niet geheel van elkaar geïsoleerd, toch duidelijk als aparte velden van activiteit en betoef van belangstelling zijn te onderscheiden. Weliswaar geldt het gezin nog altijd als het eerste milieu, doch daarnaast zijn er het werk en de school als tweede, de vereniging als derde en zelfs de straat als vierde milieu. Niet alleen is de beroepsarbeid van de vader en de plaats waar hij deze uitoefent gewoonlijk aan de andere gezinsleden vreemd, maar ook het schoolmilieu van de kinderen blijft voor vele ouders een onbekende „wereld”, waarmee zij slechts incidenteel door middel van rapportcijfers, van gechargeerde verhalen — „die rotvent . . .” „moet je horen, wat een waardeloze knaap . . .” — en van een enkele ouderavond in contact komen.

Zodra de kinderen de leeftijd hebben bereikt waarop zij een instelling voor algemeen vormend onderwijs of voor vakonderwijs gaan volgen, of waarop zij volledig in het arbeidsproces worden opgenomen, doet zich in een steeds toenemend aantal gezinnen het verschijnsel voor, dat de tijds-scandering der gezinsleden niet meer synchroon verloopt. Dit kan het gevolg zijn van een ruimtelijke breuk, dus van de scheiding tussen woon- en werkmilieu, en/of van een temporale breuk, dus van uiteenlopende school- en arbeidstijden. Voordien is het dikwijls reeds het gezinshoofd, die met deze ruimtelijk-temporale verbreking der gezins-eenheid te maken heeft gekregen. In het bijzonder de metropool, aldus merkt *Groenman* treffend op, is als het ware geworden tot een „dichte mist”, waarin de gezinsleden des morgens, meestal op ongelijke tijden, naar een voor de anderen onbekende omgeving verdwijnen en waaruit zij pas aan het eind van de middag of soms aan het begin van de avond weer opdoemen. Deze situatie heeft met name in de grote steden en eveneens in geval van forensisme voor vele gezinnen als consequentie dat,

althans door de week, de maaltijden — menigmaal ook de warme maaltijd — niet meer gezamenlijk worden gebruikt. Hoe belangrijk juist dit tezamen tafelen vanwege de „family table talks” kan zijn voor het leren kennen van elkaars „werelden” en daarmee indirect voor de integratie van het gezin, hebben *Bossard* en *Boll* uiteengezet.

Over het algemeen staat het moderne gezin, ook al zullen de leden zich de implicaties hiervan niet altijd scherp bewust zijn, in een concurrerende verhouding tot andere groepen en instituten in de maatschappij. Inzonderheid twee omstandigheden welke voor deze concurrerende verhouding kenmerkend zijn, hebben tot gevolg dat binnen het gezin meer dan eens spanningen en conflicten optreden.

Terwijl er in de pre-industriële maatschappij, met haar overzichtelijke en daardoor begrijpelijke levensverbanden, tot op grote hoogte een psychosociale systeemcongruentie bestond tussen de normen en gedragingen in de primaire en secundaire groepen, is daarentegen in onze geïndustrialiseerde massamaatschappij een dergelijke systeemcongruentie ver te zoeken. De allengs ontstane cesuur tussen de primaire normen van de levensgemeenschap en de secundaire normen van het burgerfatsoen heeft volgens *Haveman* tot een merkwaardig dualisme in de gezinsopvoeding geleid. Enerzijds verlangen de ouders van hun kinderen, dat zij zich de beginselen van liefde, zelfopoffering en gemeenschapszin welke het dragend fundament van de primaire groep vormen, eigen zullen maken en dat zij zich conform deze beginselen, met name in hun relaties binnen gezinsverband, zullen gedragen. Doch anderzijds verwachten de ouders dat hun kinderen zich, overeenkomstig de door hen voorgehouden maatschappelijke idealen en standdenkbeelden, tot het uiterste zullen inspannen om uit welbegrepen eigenbelang, in competitie en concurrentie met anderen, een sociaal gewaardeerde positie in de samenleving te verwerven. Het opvoedingshandelen van de ouders, ook al zullen zij dit als onpedagogisch nooit ronduit willen erkennen, is er derhalve in feite op gericht, dat het kind reeds van jongsaf aan leert om binnen de grenzen van het door de cultuur genormeerde burgerfatsoen een dubbele moraal te hanteren. Alhoewel men niet geheel ten onrechte van oordeel zou kunnen zijn dat de opvoedingssituatie, zoals hierboven door *Haveman* geschetst, enigermate is overtrokken (de tendens tot zwart-wit-denken vormt zowel zijn kracht als zijn zwakheid), desondanks zal men bezwaarlijk kunnen ontkennen, dat door de „ontmantelde” positie van het moderne gezin, met name door de vergaande, functionele reductie der vroegere, primaire integratiekaders, de huidige gezinsopvoeding duidelijk een dualistisch karakter heeft gekregen.

Als tweede omstandigheid die bepalend is voor de concurrerende verhouding van het moderne

gezin tot andere groepen en instituten in de maatschappij, moet worden gewezen op de voor de tegenwoordige mens afgenomen betekenis der „universalities”, dat wil zeggen van de algemeen geldende normen en regels en de toegenomen betekenis van de „specialities”, van de situationeel gebonden normen en regels. Deze aan onze gedifferentieerde maatschappij inherente ontwikkeling heeft uiteraard ook haar implicaties binnen gezinsverband. Want het opvoedingshandelen ondervindt momenteel in sterke mate de invloed van het, door *Van den Berg* genoemde, polyvalente pluralisme, van een veelheid aan waarden en stijlen, welk verschijnsel volgens hem kenmerkend is voor ons bij uitstek gecompliceerde bestaan. Weliswaar hebben de volwassenen indertijd een min of meer monovalente greep gedaan uit de hen omringende polyvalenties, waardoor zij voor zichzelf een hanteerbare eenheid van normen en waarden wisten te bereiken, doch ondanks het feit dat zij als opvoeders de voor hen bestaande zekerheden aan hun kinderen zullen trachten over te dragen, verkeren niettemin deze kinderen, zodra zij buiten de veilige beslotenheid van het eigen gezin komen, in de maalstroom der polyvalenties. Om de betekenis van dit verschijnsel te peilen, moge hier een en ander worden geciteerd uit hetgeen *Mead* over de gezinssituatie in Amerika schrijft. Een situatie die misschien aldaar, vanwege de doorenmenging van raciale en etnische groepen, wat scherpere en vooral andere trekken vertoont, maar die toch ook te onzent met haar godsdienstige en levensbeschouwelijke verscheidenheid en dienovereenkomstig met haar uiteenlopende opvoedingsidealen, vele punten van overeenkomst te zien geeft.

„Elk huisgezin — aldus *Mead* — verschilt van elk ander, elk huwelijk, zelfs dat binnen een bepaalde klasse of binnen een bepaalde nog kleinere groep, behelst contrasten tussen de partners, die even direct opvallend zijn als het verschil tussen de ene primitieve volksstam op Nieuw-Guinea en de andere”. „Bij ons thuis werd de deur van de badkamer nooit op slot gedaan”. „Bij ons thuis ging je nooit de kamer van iemand anders binnen zonder te kloppen”. „Moeder moest altijd onze brieven lezen, ook nog toen we al groot waren”. „Het kleinste vodge papier, waar iemand iets op geschreven had, werd bij ons altijd ongelezen teruggegeven”. „We mochten thuis nooit over onze benen praten”. „Vader zei altijd, dat „zweet” een veel beter woord was dan „transpiratie”, maar dat wij dat woord nooit mochten gebruiken wanneer tante Alice er was”. „Moeder zei altijd, dat mijn handen lelijk zouden worden als ik in bomen klom”. „Moeder zei altijd, dat meisjes hun benen eens moesten strekken en lichaams oefening krijgen, zolang ze nog jong waren”.

„De „manieren” van elk huisgezin zijn weer anders, of het nu burens, verwijderde familie of

zelfs neven en nichten betreft; het ene gezin brengt kinderen groot in preutsheid, afzondering en met een sterke beklemtoning van het verschil in rol der beide sexen; een ander gezin weet te geven en te nemen, soms zo sterk, dat de meisjes er als robbedoezen uitzien. En dan komt het huwelijk tussen de kinderen, die zo verschillend zijn opgevoed, met als gevolg bepaalde conflicten, tegenstellingen en disharmonieën tussen de nieuwe ouders. Elk huisgezin verschilt van elk ander huisgezin, geen twee ouders, ook al aten zij havermost van zilveren lepels van identiek model, kregen op dezelfde manier te eten. De gebaren van de voedende handen, hetzij van de moeder, de grootmoeder, het Ierse keukenmeisje, het Engelse kindermisje, de oude negerin of het plattelandsdienstmeisje, zijn niet meer de betrouwbare, in hoge mate vast gestructureerde gebaren van een lid van een homogene samenleving”.

In onze dynamisch-industriële maatschappij heeft met name de cultuuroverdragende functie van het gezin belangrijke veranderingen ondergaan. Door de noodzakelijke differentiatie en specialisatie naar beroep kan in het algemeen het moderne gezin, wat de overdracht van kennis en kunde betreft, nog slechts een zeer bescheiden rol vervullen. Toch ligt hier naar onze mening niet het kernprobleem van de cultuuroverdracht, al dient men zich natuurlijk wel te realiseren, dat deze ontwikkeling indirect haar repercussies op de verhoudingen binnen het gezin kan en dikwijls zal hebben.

Terwijl in een overwegend homogene samenleving de speciale waarden en normen volgens welke de ouders hun kinderen opvoeden, volledig worden ondersteund door de universele waarden en normen, is dit in onze huidige, heterogene samenleving nog maar zeer ten dele het geval. In feite heeft momenteel ieder gezin, zoals uit de citaten van *Mead* naar voren kwam, een eigen cultuurpatroon, weliswaar afgeleid van het algemene cultuurpatroon in de samenleving doch hiermee toch geenszins identiek. Dientengevolge worden de ouders in hun opvoedingshandelen herhaaldelijk geconfronteerd met van buitenaf, van andere gezinnen en groepen uit, inwerkende krachten, in de vorm van afwijkende gewoonten, waarden en normen. Allerlei vragen komen door het contact van het kind met de „wereld” buiten het eigen gezin op de ouders af. „Waarom mogen wij wel naar de bioscoop en zij niet?” „U zegt dat het kindje in moeder's buik groeit, maar Jantje zegt dat ik er niks van afweet en dat de ooievaar het brengt”. „Waarom hebben wij alleen maar een kerstboom? Een kerststalletje erbij vind ik veel mooier”.

Wat moeten de ouders op deze en andere vragen antwoorden? Dat is vaak lang niet eenvoudig. Want aan een werkelijke uitleg is het kind meestal nog niet toe. En dat betekent dus, dat een „voorlopig” antwoord, niet al te veel in strijd met eigen ideeën over de eerlijkheid in de opvoeding, moet worden gegeven. Zo zijn tegenwoordig de meeste ouders,

jaren achtereen, genoodzaakt om „voorlopige” antwoorden te geven. Zullen deze van dien aard zijn, dat het kind het vertrouwen in hen behoudt? In ieder geval is het wel zeker dat de ouders wier kinderen nog volledig in de mist der polyvalenties verkeren, voor een zware opgave staan. Een opgave waarvan zij zich meer dan eens, zij het misschien „contre coeur”, met een Jantje van Leiden afmaken. „Och kind, zeur niet zo, het is zoals ik het gezegd heb; dat verhaal van die ooievaar is maar onzin”. „Wij zijn Protestanten en daarom hebben wij alleen maar een kerstboom; en nou moet je niet verder zeuren over een kerststalletje”. „Moeder, Greetje mag niet mee naar de bioscoop. Dat vindt hun Lieve Heer niet goed. Mag het dan wel van onze Lieve Heer?”

* * *

In het voorgaande zijn problemen besproken die alle kunnen worden gerekend tot de meer algemene vormen waarin de maatschappelijk-bepaalde gezinsdesorganisatie zich in onze tegenwoordige maatschappij aan verreweg de meeste gezinnen voordoet. Daarnaast zijn er de specifieke vormen waarmee door de ontwikkeling van het industrialisme als een nieuw beschavingstype een steeds toenemend aantal gezinnen wordt geconfronteerd. Men denke in dit verband aan het verschijnsel der onregelmatige werktijden, zoals bij continue en volcontinue arbeid, waarbij de ruimtelijk-temporale verbreking der gezinseenheid zodanige implicaties heeft dat met goed recht van conflictuerende tijdschema's tussen de delen, enerzijds de vader en anderzijds de moeder en kinderen, kan worden gesproken. Dergelijke onregelmatige werktijden reisen zowel van de man als van de vrouw een vaak moeizaam, niet zonder spanningen en conflicten, verkregen aanpassing. Vooral naarmate de kinderen groter worden en zij algemeen vormend- of vakonderwijs gaan volgen, daardoor aan vaste tijden zijn gebonden en 's avonds nog huiswerk moeten maken, zal het gezinsritme, zowel de dag- als weekindeling, primair op hen worden afgestemd. Een en ander kan er gemakkelijk toe leiden dat de vader zich meer en meer als een commensaal in eigen huis gaat beschouwen. Periodiek eet hij op andere tijden en slaapt hij op andere tijden. De natuurlijke cesuur tussen dag en nacht is voor hem goeddeels vervaagd. Bij allerlei zaken wordt er of kan er met hem slechts weinig rekening worden gehouden, want het normale gezinsleven moet zoveel mogelijk doorgaan. Bovendien: waar ligt precies de grens tussen het niet-kunnen en het niet-woorden, het ene vloeit onder de druk der omstandigheden licht in het andere over. Het zou de moeite waard zijn, deze gezinsproblematiek die in onze moderne maatschappij, gebaseerd op industriële voortbrenging en dienstverlening, hand over hand toeneemt, aan een nauwkeurig sociologisch en (sociaal-)psychologisch onderzoek te onderwerpen.

Deels meer ingrijpend, deels minder ingrijpend

in haar implicaties voor het gezinsleven is de periodieke afwezigheid van het gezinshoofd. Enerzijds zal daardoor, inzonderheid wat bepaalde sociaal-culturele functies betreft (opvoeding, gezelligheid, ontspanning), een duidelijke functieverhuizing optreden naar de kant van de moeder. Anderzijds evenwel heeft het gezin zoals tegenwoordig meer dan eens voorkomt, juist door de afwezigheid van de vader, niet te maken met het probleem der conflictuerende tijdsschema's. Uit een door ons ingesteld, exploratief onderzoek bij arbeidersgezinnen, waarvan het gezinshoofd door de week werkzaam is bij de Lauwerszeewerken, kwamen verschillende interessante gegevens aan het licht*. De periodieke afwezigheid van de man en vader bleek inderdaad verstrekkende gevolgen te hebben voor het gezinsleven der betrokkenen. Enkele aanhalingen uit de protocollen vermogen hiervan wel een zeer sprekend voorbeeld te geven.

Gezin P. te Emmen. Tegenwoordig gaat mevrouw P. in voorkomende gevallen naar het postkantoor en dergelijke instanties, zulks in plaats van haar man die dat vroeger altijd deed. Maar zij heeft liever dat „hij dat doet, het is zijn werk”. Mevrouw P. vindt, dat als haar man thuis is, hij zijn dochtertje van vier jaar teveel verwent, meer dan vroeger het geval was. „Maar verder is er met de kinderen niks veranderd”. Het kan haar ook niet zoveel schelen, dat haar dochtertje zo verwend wordt, want „in de week ben ik zelf weer de baas”.

Gezin K. te Emmen. Mevrouw K. vindt veel dingen anders dan vroeger. Haar moeder komt elke dag even aan en „dat vergoedt wat”. „Als je het altijd alleen moet stellen heb je helemaal geen leven.” Zij ziet de buurvrouw elke dag; zij drinken 's morgens koffie bij elkaar en ook 's avonds zoeken zij elkaar op. „De buurvrouw is ook maar alleen.”

„In het weekend is m'n man de baas. Dan ben ik er zelf zat van.” „Hij helpt de oudste wel eens met z'n schoolwerk en houdt hem dan wel kort.” Wat de kinderen betreft is het er volgens mevrouw K. niet gemakkelijker op geworden. „De jongen denkt: vader is er niet, dan mag het wel.”

Gezin Z. te Sneek. Het alleen-zijn in de avonden vindt mevrouw Z. „verschrikkelijk”. Zij kan 's avonds nooit uit, niet naar een vereniging of zoiets, hoewel zij dat wel graag zou willen. „De huiselijkheid en de gezelligheid zijn weg in de week.” Dit leidt ertoe dat het huishoudelijke werk wel eens tot de avond wordt uitgesteld en „dan is de regelmaat weg”. „Sommige dagen zijn goed, andere zijn slecht.” Heel vaak verveelt zij zich, „maar er is niets aan te doen”. Hun dochtertje vraagt veel naar vader en volgens mevrouw Z. verwent haar man het kind eigenlijk wat teveel. „Zodra hij thuis is, hangt ze om z'n nek en als hij weggaat, 's morgens vroeg, wuift ze hem altijd na.” „De zondagavonden zijn altijd het ergst. Dan zien we er beiden steeds meer tegenop, want de avonden in de week zijn verschrikkelijk.”

Gezin K. te Groningen. Mevrouw K. vindt de avonden wel lang en verveelt zich vaak. Zij gaat liever niet alleen weg, wat ook moeilijk kan vanwege de kinderen. Zij heeft bedankt voor de Vrouwenbond, omdat zij steeds moest verzuimen. De kinderen missen hun vader erg en „ze zien steeds uit naar de vrijdagmiddag; als hij thuis komt is het feest. Ze komen bij hem met allerlei wat ze beleefd hebben”.

Gezin V. te Emmen. Mevrouw V. vindt dat de afwezigheid van haar man invloed heeft op het hele gezin. De jong-

ste kinderen zijn nu moeilijker dan vroeger, zij eisen veel meer. „Als mijn man thuis is, zeuren en vragen ze overal om en anders hoor je ze niet. Ze denken: nou kan alles.” „Ze gaan later naar bed en proberen steeds weer de tijd te reuken.” „Het is voor een vrouw een hard en moeilijk leven, en je gaat alles zelf doen: in de winter zorgen dat er aardappels en brandstof zijn in de kelder; dat is in het weekeind niet te regelen en omdat m'n man maar een paar dagen thuis is, moet je dat zelf maar doen. Je staat voor het hele huishouden alleen. De mannen hebben het veel gemakkelijker als ze van huis zijn. Het zou niet goed zijn dat de man zo lang van huis was, als je als vrouw niet hard en zelfstandig bent.” „Voor veel jonge gezinnen is het beslist niet goed, dat de man naar het eiland gaat. Ze nemen alles veel te makkelijk en het gezinsleven nemen ze niet serieus.” Voor de kinderen is het feest als hun vader thuiskomt. Voor mevrouw V. is het weekeinde zwaarder geworden; in de week straft zij de kinderen en in het weekeinde ook als het nodig is. „M'n man laat het teveel zitten.”

Gezin P. te Kollum. De heer P. heeft vier jaar op het werkeiland in de Lauwerszee gewerkt, nu heeft hij een betrekking als bedrijfsleider. Het echtpaar heeft drie kinderen beneden de tien jaar. Het oordeel van mevrouw P. over deze periode: „Soms voelde je je alleen en alles was doellozer. Je besteedde vanzelf minder aandacht aan het eten en aan het huishouden, want het hoefde niet allemaal op tijd klaar en netjes te zijn.” De avonden waren vaak eenzaam; deze bracht zij door met breien, lezen of naar de televisie kijken.

De man had de neiging om de kinderen in het weekeinde te verwennen. Zij mochten langer opblijven en „dat was eigenlijk niet verantwoord”, maar mevrouw P. vond het niet nodig om te gaan kibbelen met haar man. „Gelukkig kon ik goed slapen, ik was niet angstig en door het geloof en door te bidden viel alles van me af, dat gaf me rust. In die tijd had ik meer verantwoordelijkheid en vooral met ziekte was dat erg lastig. Je mist het gezellig samen over kleinigheden van de kinderen praten. Voor mijzelf, voor mijn man en voor de kinderen was het niet fijn.”

De vrouw is erg voor gezag en vond zich in de weekeinden wel eens „de kop van Jut”. „Zeg jij er ook eens wat van . . . !” „Maar nee, hoor: Als moeder ben je altijd streng op zo'n manier.” „In de weekeinden werd je meer naar elkaar toegetrokken. Het was nooit een sleur, we bleven in de wittebroodsweken, het bleef allemaal nieuw en het was steeds een feestdag. We gingen toen ook minder uit dan nu, we waren liever samen; bovendien houdt mijn man niet van visite.”

Met de periodieke afwezigheid van het gezinshoofd blijken heel duidelijk veranderingen op te treden in de uitoefening van verschillende gezinsfuncties. Zoals trouwens wel te verwachten was, wordt de opvoeding der kinderen veel meer een zaak van moeder dan van vader en moeder samen. Op de weekeinden heeft de vader de neiging tot verwenning, hij wil dan vooral plezier hebben van zijn kinderen en wil liever niet met problemen worden lastig gevallen. Van deze vaderlijke tolerantie weten de kinderen al spoedig een handig gebruik te maken. Op de moeder rust dan de taak, door de week het gareel te herstellen. Niet alleen de opvoedende, ook de gezelligheids- en ontspanningsfunctie van het gezin heeft onder de wekelijkse absentie van het gezinshoofd te lijden. Voor een aantal vrouwen is het huishouden een nogal doellose zaak geworden; het is minder dan voorheen aan een vast tijdsschema gebonden. Waarschijnlijk zou dit laatste punt anders zijn uitgevallen, indien het onderzoek eveneens betrekking had gehad op gezinnen met grotere, schoolgaande kinderen. De noodzaak tot een vast tijdsschema is dan vanwege

* Dit exploratieve onderzoek is onder mijn supervisie verricht door de heer A. Mulder, sociologisch kandidaat, student-assistent.

de verplichtingen welke de kinderen hebben, veel scherper aanwezig.

In haar bekende studie „Family and Social Network” heeft *Bott* het vruchtbare begrip sociaal netwerk geïntroduceerd. Hierbij hebben wij, zulks in tegenstelling tot de groep die een duidelijk afgebakend geheel vormt, te maken met een aantal relaties waarvan de gemeenschappelijke grens niet nauwkeurig valt vast te stellen. Naarmate dit sociale netwerk respectievelijk dichter dan wel minder dicht is, spreekt de schrijfster van „close knit” en „loose knit”. De betrekkingen tussen de echtgenoten, de verwachtingen die zij omtrent elkaar hebben en de emotionele satisfactie welke zij bij elkaar vinden, worden voor een deel bepaald door de netwerkstructuur, door de dichtere of minder dichte externe gezinsrelaties. „*Bott* en anderen hebben aangetoond, dat huwelijken waarin de echte rollen relatief gescheiden zijn, waarbij de man regelmatig zijn café of club bezoekt, uit vissen gaat met zijn kameraden, en waarbij de vrouw het huishoudelijke werk doet, haar moeder vaak bezoekt en nauwe relaties onderhoudt met vrouwen uit de buurt, niet minder gelukkig zijn of minder geschikt om gelukkige en gezonde kinderen groot te brengen dan de huwelijken waarin veel gezamenlijk ondernomen wordt en men elkaars rollen overneemt. In Oost-Londen (waar het onderzoek voornamelijk in arbeiderswijken plaatsvond *) hoeven gebrek aan communicatie en gezamenlijke activiteiten geen aanwijzing te vormen voor pathologische verdeeldheid in het gezin, maar dezelfde constellatie kan in een „middle-class”-gezin inderdaad een teken zijn van diepe verstoring in de gezinsverhoudingen” (*Goldberg*).

Bij ons gezinssociologisch onderzoek waarvan eerder sprake was, zijn wij op basis van de onderscheiding in een „close knit”- en een „loose knit”-netwerk uitgegaan van de hypothese, dat naarmate het sociale netwerk waarin het gezin was betrokken een grotere dichtheid had, de implicaties der periodieke afwezigheid van het gezinshoofd minder stringent zouden zijn. Ofschoon in ons materiaal wel enige aanwijzingen voor een bevestiging van deze hypothese zijn te vinden, zouden wij toch niet durven stellen dat zij voldoende wetenschappelijk is gefundeerd.

Toekomstperspectief. Met de verdere ontwikkeling der industriële maatschappij in de richting van mechanisering en vooral automatisering, waardoor het arbeidsinkomen per hoofd van de bevolking belangrijk zal stijgen, zal vermoedelijk tevens een verdere uitbreiding van de vrije tijd en van het consumptief vermogen gepaard gaan. Reeds op dit moment valt speciaal bij de jongere generatie de ontwikkeling van een mentale levensinstelling te constateren, die veel meer op vrije tijd en consumptie is georiënteerd dan op arbeid en produktie.

* Noot van de schrijver van dit artikel.

„Waarschijnlijk bevat deze stelling voor de meeste ouderen onder ons een enigszins ongunstig waardeoordeel. Arbeidzaamheid, soberheid, zuinigheid staan bij hen hoger genoteerd dan het „live now - pay later” en het „carpe diem” (et noctem!). De omstandigheden, waaronder onze kinderen zullen leven, keren deze verhouding echter om en verlenen er nochtans een positieve betekenis aan” (*Douma*).

Bij deze uitbreiding van de vrije tijd dienen wij echter tegelijkertijd te bedenken, dat juist door de mechanisering en automatisering het karakter van de arbeid belangrijk zal veranderen. Doordat met name in het industriële productieproces, maar daarnaast eveneens in de grote bureaucratische instellingen, veel arbeid tot controlerende, dat wil zeggen tot een verhoogde geestelijke inspanning vereisende en daarmee tevens betrekkelijk solitaire arbeid zal worden, zal de vrije tijd in toenemende mate het noodzakelijke complement voor het leggen en onderhouden van sociale contacten worden. In de dienstverlenende sector zal steeds meer de behoefte ontstaan, de tijdens de beroepsuitoefening gelegde, formeel-zakelijke contacten in de vrije tijd te compenseren door informele, persoonlijke contactlegging.

De hier geschetste ontwikkeling zal vermoedelijk haar invloed doen gelden op de externe gezinsrelaties. Inzonderheid wanneer de kinderen groter worden en meer en meer hun eigen weg wensen te gaan, zal de differentiatie van sociale velden, ook op het gebied der vrijetijdsbesteding, voor de respectieve gezinsleden individueel groter worden. De verhoogde fysieke mobiliteit van de mens en de daaruit resulterende schaalvergroting zullen voor de onderscheiden gezinsleden er toe leiden, dat een uiterst gevarieerd patroon van sociale contacten ontstaat. Door relaties vanwege hun sportclubs, door reizen, eerst nog in groepsverband, bijvoorbeeld met een schoolklas, later meer en meer individueel of in zelfgekozen groepen, zal er voor de afzonderlijke gezinsleden een steeds grotere verscheidenheid ontstaan ten aanzien van de contactlegging en de relatiepatronen die daaruit voortvloeien.

De gezinsindividualisering waarover wij in het voorgaande uitvoerig hebben gesproken, behoeft volgens *Kooy* (1963-'64) allerm minst gezinsisolering te betekenen. Vermoedelijk nog sterker dan thans het geval is, zal het gezin in de toekomst, naarmate de mogelijkheid om zich gemakkelijker te verplaatsen verder toeneemt, sociale contacten over grote afstand onderhouden. Bovendien dient rekening te worden gehouden met het feit, dat deze contacten vluchtiger, in ieder geval anderssoortiger zullen worden. Jarenlang durende vriendschappen, niet zelden door trouwe correspondentie in stand gehouden, zoals vorige generaties die hebben gekend, zijn reeds goeddeels en zullen steeds meer worden vervangen door incidentele, wisselende contacten. Met de verhoogde fysieke en sociale mobiliteit, hetgeen tevens wil zeggen verandering

van situatie, zullen vrienden en kennissen des te eerder uit de gezichtskring van het gezin en zijn leden verdwijnen. Onze tijd met zijn sterke dynamiek leent zich nauwelijks meer voor het onderhouden van een geregelde, particuliere correspondentie. Een persoonlijke briefwisseling zoals die in de dertiger jaren tussen Ter Braak en Du Perron heeft bestaan, komt ons momenteel bijna onbegrijpelijk voor. Wij schrijven hoogstens nog zakenbrieven of grijpen bij voorkeur naar de telefoon. De in Amerika reeds zeer uitgebreide, maar ook te onzent snel opkomende „industrie” van „greeting cards” met voorgedrukte tekst, vormt ons inziens een indicatie voor: ten eerste de toenemende gevarieerdheid aan externe gezinsrelaties, en ten tweede de behoefte om deze relaties die in een bepaalde levenssituatie van existentiële betekenis zijn geweest, niet geheel verloren te doen gaan.

Nog meer dan thans het geval is, zal het gezin in de naaste toekomst uitvalspoort en thuishaven worden. Het gezin zal uiteindelijk de basis blijven waarnaar de gezinsleden, met hun uiteenlopende, emotioneel en geestelijk meer of minder bevredigende, sociale contacten in de maatschappij, steeds weer terugkeren.

- Barnes, H. E. (1948) *An Introduction to the History of Sociology*. The University of Chicago Press, Chicago-Illinois.
- Berg, J. H. van den (1958) *Metabletica*. Callenbach, Nijkerk.
- Berger, P. L. (1965) *Sociologisch denken, een kennismaking met de sociologie*. Universitaire Pers, Rotterdam.
- Bernsdorf, W. en F. Bülow (1955) *Wörterbuch der Soziologie*. Ferd. Enke Verlag, Stuttgart.
- Bott, E. (1957) *Family and Social Network. Roles, norms and external relationships in ordinary urban families*. Tavistock, Londen.
- Bossard, J. H. S. en E. S. Boll (1960) *The Sociology of*

- Child Development*. Harper, New York.
- Braam, A. van (1966) *Verhuld en Onthuld, sociologische beschouwingen over privacy en deprivatisering*. Van Gorcum, Assen.
- Doorn, J. A. A. van (1958) *De stadswijk als integratiekader, in: Het sociale leven in al zijn facetten, deel I*. Van Gorcum, Assen.
- (1961) *De sociale levensvatbaarheid van de kleine plattelandskern*. Min. v. Maatsch. Werk, 's-Gravenhage (Staatsuitgeverij).
- Douma, W. H. (1966) *Tijdschr. Maatschappelijk Werk* 20, 20.
- Ellemers, J. E. (1956) *De februari-ramp; sociologie van een samenleving in nood*. Van Gorcum, Assen.
- Eysink, R. (1957) *Gezinsociologie*. Van Loghum Slaterus, Arnhem.
- Goldberg, E. M. (1965) *Tijdschr. Maatsch. Werk* 19, 352.
- Groenman, S. J. (1956) *Het gezin in deze tijd*. U.I.O.F.
- Haveman, J. (1952) *De ongeschoolde arbeider*. Van Gorcum, Assen.
- König, R. (1946) *Materialien zur Soziologie der Familie*. Francke Verlag, Bern.
- Kooy, G. A. (1961) *De gezinsindividualisering in de verschillende Nederlandse gemeenten*. Afd. sociologie en sociografie van de Landbouwhogeschool, Wageningen. (1963-'64) *Current Sociology* 12, 1.
- Kruyt, J. P. (1950) *Sociologisch Bulletin* 4, 82.
- Mann, P. H. (1954) *Amer. J. Soc.* 59, 164.
- Mannheim, K. (1951) *Man and society in an age of reconstruction*. Kegan Paul, Londen.
- Mead, M. (1953) *Man en vrouw; een studie over de sexen in een veranderende wereld*. Bijleveld, Utrecht.
- Oldendorff, A. (1953) *gezinsproblemen in verband met de huidige maatschappij-structuur, in: Het moeilijke gezin*. Spectrum, Utrecht/Antwerpen.
- Ponsioen, J. A. (1958) *Gezinstypen, in: Het sociale leven in al zijn facetten, deel I*. Van Gorcum, Assen.
- Saal, C. D. (1958) *Typologie van het plattelandsgesin, in: Het sociale leven in al zijn facetten, deel I*. Van Gorcum, Assen.
- (1958) *Liber Amicorum Prof. Dr. W. Banning*. Arbeiderspers, Amsterdam.
- Schelsky, H. (1957) *Die skeptische Generation*. Diederichs Verlag, Düsseldorf-Köln.
- Stampfli, L. (1952) *Die unvollständige Familie*. Regio Verlag, Bern.